

Вишня М. М.,

аспірантка Національного університету

“Києво-Могилянська академія”

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО СУБСИДІЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Доцільність державного субсидіювання перехідної економіки є одним з центральних питань сучасної економічної теорії. Згідно з неокласичною традицією будь-яке урядове втручання в економічні процеси, включаючи надання державних субсидій, порушує ринкову рівновагу. У той же час державні дотації є традиційним інструментом економічної політики, що практикується в усіх країнах світу.

В Україні проблема використання державних субсидій набуває особливої актуальності. По-перше, Україна належить до держав з перехідною економікою, для яких характерна відсутність ринкової рівноваги та віддаленість економічної системи від стану оптимальності за критерієм ефективності Парето, відсутність повної гами ринкових інституцій, наявність значних транзакційних витрат, заміна досконалої конкуренції монополістичним домінуванням та значна сегментація ринків. За таких умов уряд виконує функцію корекції недосконалої ринку, що обумовлює значне його втручання в економіку країни.

По-друге, питання про доцільність державних дотацій актуалізується у зв'язку зі вступом України до СОТ, особливістю якої є запровадження вільного ринку в міжнародних масштабах. По-третє, посилення євроінтеграційних тенденцій передбачає для України сприяння вирівнюванню умов конкуренції за рахунок відмови від пільг та преференцій вітчизняним суб'єктам господарської діяльності¹.

Отже, при вирішенні питання про доцільність політики субсидіювання економіки України виникає протиріччя між специфікою України як держави з перехідною економікою та вимогами щодо виходу країни на світовий ринок. Метою вступу України до СОТ є збільшення обсягів реалізації вітчизняної продукції на світовому ринку, тобто підвищення її конкурентоспроможності. У той же час мінімізація державного втручання в економіку загалом та скасування державних субсидій зокрема можуть у короткостроковій перспективі негативно позначитися на обсягах виробництва й реалізації вітчизняних товарів на внутрішньому й зовнішньому ринках, що зумовлено недосконалістю вітчизняного ринку та відсутністю повного спектра ринкових інституцій. Таким чином, проблема скасування державних дотацій у контексті підвищення конкурентоспроможності українських товарів набуває актуальності і потребує детального вивчення. У статті подається класифікація видів державних субсидій, розглядаються властивості, за якими вони належать до категорій “м'яких бюджетних обмежень” та “теорії пошуку ренти”, аналізуються структура й динаміка державного субсидіювання в Україні, обґрунтовуються напрямки удосконалення механізму державного регулювання економіки України.

Класифікація державних субсидій

Загалом державні субсидії (або дотації) поділяються на *прямі* та *непрямі*. До прямих або явних субсидій, на нашу думку, належать дотації різним галузям вітчизняної економіки, передбачені у зведеному бюджеті України. Поняття непрямої або неявної субсидії, за визначенням Портера, виникає тоді, коли виробництво певного товару створює негативний вплив на треті сторони – витрати для суспільства через товар чи діяльність, які не відображені повністю у ринковій ціні. Тому деякі реальні витрати виробництва та споживання не лягають на виробника, який таким чином отримує неявну субсидію від тих, хто дійсно несе ці витрати. Ціна товару, що продається за умови одержання непрямої субсидії, є надзвичайно низькою, а ринок – викривленим². Прямі субсидії отримує, зазвичай, невелика кількість підприємств, більшість з яких є державними. Спектр непрямих субсидій або непрямих дотацій є настільки широким, що потребує додаткової класифікації.

Н. Легейда³ пропонує поділяти неявні дотації на 1) податкові видатки; 2) прострочену кредиторську заборгованість; 3) немонетарні розрахунки; 4) банківські субсидії та 5) торговельні субсидії. До першого різновиду субсидій належать податкові пільги, несвоєчасна сплата податків, списання й реструктуризація податкової заборгованості та ухилення від сплати податків. До другої категорії належить заборгованість між підприємствами в межах території країни (товарний кредит), заборгованість із заробітної платні та заборгованість перед підприємствами інших країн. До немонетарних розрахунків належать взаємозаліки, бартерні та вексельні операції. Під банківськими субсидіями розуміють пільгові банківські кредити за зниженими ставками, кредити під гарантію уряду й заборгованість за цими кредитами та заборгованість перед банками. До торговельних субсидій належать протекціоністські заходи регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Зазначимо, що накопичення простроченої податкової заборгованості є різновидом державного субсидіювання економіки, оскільки ймовірність списання прострочених податкових внесків прямо залежить від величини боргу перед державою.

Іншим видом непрямого субсидіювання економіки можна вважати неповернений банківський кредит. В основі його накопичення лежать дві причини. По-перше, частина цієї заборгованості акумулюється внаслідок надання державою гарантій щодо покриття таких кредитів з бюджетних коштів у разі несплати позичальником самого кредиту чи відсотків по ньому. Однак протягом фінансового року після укладання банками таких угод уряд може відмовитися від забезпечення проплати згаданих кредитів, що призводить до акумуляції неповернених банківських позик. По-друге, навіть за відсутності державних гарантій надання банками заздалегідь безнадійних кредитів означає непряме субсидіювання позичальника. У такому разі накопичення неповернених кредитів свідчить про незадовільний державний моніторинг банківської системи, який уможливорює подібні фінансові зловживання. У тому чи іншому випадку можна стверджувати, що позичаль-

ники отримують додаткові субсидії, рівноцінні величині самого кредиту та/або відсотків по ньому.

Окремим видом державного дотування вітчизняного виробника є прострочена взаємозаборгованість між підприємствами. Товарний кредит розповсюджений в багатьох країнах, оскільки продаж у кредит значно збільшує обсяги реалізації продукції. Наприклад, у розвинених країнах його частка коливається у межах 7–18 % ВВП⁴. У той же час в Україні ця величина сягає 39–68 % ВВП⁵, що свідчить про необов'язковість погашення попередніх кредитів для подальшого отримання продукції у борг. Така ситуація неможлива за умов ефективної дії ринкових механізмів і може бути пояснена 1) регулярністю взаємозаліків, які проводяться за тими ж принципами і, як правило, у той же період, що й списання податкової заборгованості, та 2) примусом з боку держави щодо постачання продукції, навіть за відсутності її оплати, що особливо характерно для збуту електроенергії. Отже, підприємства, які отримують товари, накопичуючи борг перед іншими компаніями й наполягаючи на його взаємозаліку, фактично одержують від держави субсидію, еквівалентну сумі списаного товарного кредиту.

Окрім зазначеного, для всебічної оцінки масштабів урядової підтримки економіки до непрямих субсидій пропонуємо включати *несплачені відсотки* за банківськими кредитами та проценти з простроченої податкової заборгованості й простроченого товарного кредиту, оскільки при розрахунку з бюджетом боржникам списується як сума податкової заборгованості, так і відсотки, не сплачені по ній. Несплачений торговельний кредит, еквівалентний “натуральній позиці” у постачальника, виступає заміном дорожчого банківського кредиту, за яким боржник зобов'язаний платити відсотки. При цьому несплачені проценти можуть бути розраховані як величина простроченого кредиту того чи іншого виду, помножена на середньозважену ставку банківського відсотка за кредитами.

Отже, на нашу думку, дослідження доцільності державних субсидій не повинно обмежуватися лише аналізом прямих державних дотацій, які традиційно враховуються у бюджетному процесі. Всебічна оцінка державного субсидювання можлива лише за умови врахування непрямих дотацій, до яких належать прострочена податкова заборгованість, прострочений товарний кредит, неповернені банківські позики та бартеризація транзакцій. Окрім зазначеного, на нашу думку, невід'ємною компонентою непрямих субсидій є несплачені відсотки за банківськими кредитами та проценти з простроченої податкової заборгованості й простроченого товарного кредиту.

Таким чином, спектр надання прямих та непрямих державних дотацій є надзвичайно широким, що робить неефективним застосування їх на практиці. Тому для їх ефективного застосування в сучасних умовах перехідної економіки України цей спектр необхідно звужити. Для вирішення цього питання ми дослідили причини розповсюдження державних субсидій в економіці та проаналізували властивості, які відносять їх до категорій “м'яких бюджетних обмежень” та “теорії пошуку ренти”. Це дало змогу застосувати в аналізі даної проблеми методологічні підходи, розроблені в межах “теорії суспільного вибору”.

Державне субсидіювання як “м’яке бюджетне обмеження” та об’єкт “пошуку ренти”

Категорію м’яких бюджетних обмежень (МБО) було введено у 80-х роках минулого століття відомим угорським економістом Я. Корнаї. МБО – це фінансова допомога держави, що надається *збитковим підприємствам з метою забезпечення їх виживання*, базуючись на патерналістичних преференціях держави, внаслідок політичного торгу та тиску, що чиняться на представників влади, уповноважених приймати рішення щодо державних привілеїв.⁶ Вона може здійснюватися через 1) встановлення цін бюрократичними інституціями, а не ринковими механізмами (так звані “м’які ціни”) або через 2) надання деяким фірмам права сплачувати нижчі податки (“м’які податки”) чи отримувати субсидії (“м’які субсидії”) у той час, як інші підприємства подібної форми власності, галузі промисловості або регіону не мають таких привілеїв. Інший різновид МБО стосується кредитної системи, яка вважається “пом’якшеною” у разі, якщо виконання зобов’язань за контрактами не є обов’язковим, схеми обслуговування боргу – нечіткими, а несвоєчасна виплата або відмова від сплати боргів стають загальнорозповсюдженими⁷.

Класифікацію МБО, запропоновану Я. Корнаї, пізніше розширив М. Шафер, який вважає, що патерналістична допомога держави або МБО проявляється через толерантне ставлення уряду до розповсюдження в економіці взаємозаборгованості підприємств або торговельного кредиту; безнадійних банківських позик, куди входять заздалегідь неприбуткові для банків кредити; та податкової заборгованості, яка через регулярні списання є варіантом непрямого державного субсидіювання економічних суб’єктів⁸. Пізніше до складу МБО було додано немонетарні розрахунки⁹. Однак деякі автори, зокрема, Д. Мерін, Д. Кауфманн та Б. Горочовський розглядають бартер та МБО як незалежні поняття¹⁰. На нашу думку, бартер є різновидом МБО, оскільки при негрошових розрахунках зазначені ціни, як правило, перевищують ринкові щонайменше на 30 %¹¹, що еквівалентно встановленню “м’яких цін”.

МБО асоціюються з патерналістичною роллю держави щодо економічних організацій. В такій ситуації послаблюється зв’язок між доходами та витратами фірм, оскільки їхні надлишкові витрати покриваються урядом, що призводить до зменшення еластичності попиту компаній на фактори виробництва. У крайньому разі, коли бюджетні обмеження є абсолютно м’якими, цінова еластичність попиту дорівнює нулю, і крива попиту стає вертикальною¹². Отже, попит на фактори виробництва визначаються не ціною, а іншими чинниками. Це зменшує чутливість фірми до несприятливих зовнішніх сигналів, таких як зміна відсоткових ставок, обмінного курсу тощо. У компаній зникає потреба реагувати на зовнішні шоки шляхом покращання якості своєї продукції, зниження її собівартості, запровадження нових видів товарів тощо. Натомість підприємства більше розраховують на зовнішню підтримку, вимагаючи компенсації на покриття своїх збитків¹³.

Отже, згідно з Я. Корнаї “м’які бюджетні обмеження” захищають застарілі методи виробництва та, фактично, спонукають фірми до банкрутства.

Слід зазначити, що класифікація МБО за М. Шафером, до якої входить торговельний кредит, безнадійні банківські позики, податкова заборгованість та немонетарні розрахунки, сходиться з класифікацією непрямих субсидій за Н. Легейдою. З огляду на це можемо припустити, що специфіка застосування неявних субсидій буде аналогічною до ситуації використання МБО. Таким чином, згідно з теорією “м’яких бюджетних обмежень” державне субсидювання підприємств спричинене *збитковістю* відповідних компаній. Отже, надання державних дотацій має на меті забезпечення виживання підприємств-банкрутів.

Альтернативне пояснення прямих та непрямих субсидій дає концепція “пошуку ренти”, яка належить до теорії суспільного вибору. Вона розширює неокласичне бачення невідновлюваних втрат, яке базується на “неефективності дій громадськості”. Величина ренти, яку отримує власник факторів виробництва, *визначається як різниця між ціною пропозиції та реальною вартістю товару¹⁴, тобто обсяг ренти дорівнює монополістичному прибутку. У разі існування останнього економічні агенти схильні йти на певні витрати для отримання цієї ренти. Причому максимальний розмір витрат еквівалентний сумі монополістичних прибутків, згенерованих підприємством у попередні роки. Саме цю величину здатен сплатити виробник за підтримку чи отримання монополістичного статусу й за можливість контролю за перерозподілом доходів від споживачів до виробників.

Згідно з теорією суспільного вибору вплив на перерозподіл доходів здійснюється шляхом укладання політичної коаліції, яка встановлює певні права власності. Зокрема, політичні групи можуть вдатися до лобіювання уряду, вимагаючи законодавчих змін чи запровадження ліцензування, яке б підвищувало їхні прибутки у майбутньому. Максимальний розмір витрат на лобіювання дорівнює величині очікуваних дисконтних грошових потоків¹⁵.

Отже, згідно з теорією пошуку ренти регуляторна політика, включаючи надання державних дотацій, вигідна перш за все представникам окремих галузей виробництва і спрямована передусім на штучне збільшення їхніх прибутків. При цьому політики, прагнучи бути обраними чи переобраними, забезпечують впровадження відповідних регуляторних заходів. Тобто надання державних субсидій обумовлено наявністю у привілейованих підприємств монополістичної ренти, яка може бути використаною для “пошуку ренти”.

Таким чином, у сучасній економічній теорії можна виділити два підходи до пояснення розповсюдженості державних дотацій. Згідно з концепцією “м’яких бюджетних обмежень” реципієнтами державних субсидій є збиткові підприємства. Причому ймовірність отримання дотацій прямо залежить від величини заборгованості відповідної компанії. Згідно з альтернативним підходом, що ґрунтується на теорії пошуку ренти, державні субсидії нада-

*

ються прибутковим підприємствам, які спрямовують монополістичну ренту на хабарницьку діяльність, що забезпечує отримання державних дотацій у майбутньому.

Варто зазначити, що надання державних субсидій збитковим підприємствам має на меті короткотермінову підтримку збанкрутілих підприємств, необхідну для оздоровлення компанії-боржника. У той же час в основі дотування прибуткових монополістів лежать суто політичні причини. Таким чином, висновки про доцільність кожного з видів субсидіювання можуть бути зроблені лише на основі вивчення специфіки кожного з реципієнтів державних дотацій.

Ефективність державного субсидіювання в Україні

Державне дотування економіки є традиційним інструментарієм економічної політики України. При цьому основну частину державних субсидій становлять неявні дотації. Так, у 2003 р. обсяг прямих субсидій дорівнював 7,2 млрд грн у той час, як непрямих – 136,62 млрд грн (таблиця).

Таблиця

Обсяги субсидіювання української економіки в 1998–2003 рр., млрд грн

Показник	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Прямі субсидії	6,14	6,36	6,65	7,35	7,08	7,20
Непрямі субсидії <i>всього</i> ,	128,60	157,43	153,89	148,40	158,79	136,62
у тому числі:						
обсяг простроченого товарного кредиту	67,69	86,96	84,88	87,08	86,67	58,83
прострочена податкова заборгованість	9,01	13,51	14,17	8,05	12,93	12,31
заборгованість за банківськими кредитами	16,67	21,81	30,14	38,71	52,17	61,46
обсяг бартеризації економіки	35,23	35,15	24,70	14,56	7,02	4,02
Загальний обсяг дотування економіки (сума прямих та непрямих субсидій)	134,74	163,79	160,54	155,75	165,87	143,82
Номінальний ВВП	102,59	130,44	170,07	204,19	220,33	239,05

Джерело: Ukraine: Statistical Appendix. – www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2003/cr03174.pdf; Статистика // Економіст. – 2003. – № 6.

Зазначимо, що, починаючи з 1998 р., обсяг прямих державних субсидій залишався майже незмінним і не перевищував 6 % ВВП у той час, як обсяги непрямих субсидій на 20 % перевищували величину ВВП країни. У період з 2000 по 2003 р. неявні державні дотації значно зменшилися. Проте їхні обсяги вдвічі перевищували дохідну частину зведеного бюджету й були еквівалентними 70 % ВВП країни. Ця тенденція зазнала змін лише у 2003 р., коли частка непрямих субсидій зменшилася до 50 % ВВП (рис. 1).

Серед непрямих субсидій перше місце посідає прострочений товарний кредит, на який припадає приблизно 50 % всієї величини непрямих субсидій

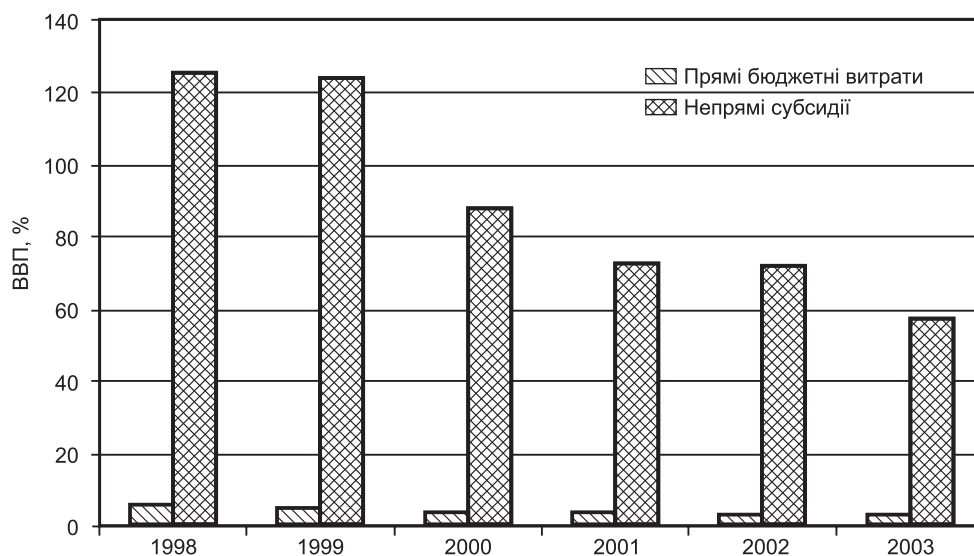

Рис. 1. Динаміка частки прямих та непрямих субсидій у ВВП України

Розраховано автором на основі даних таблиці.

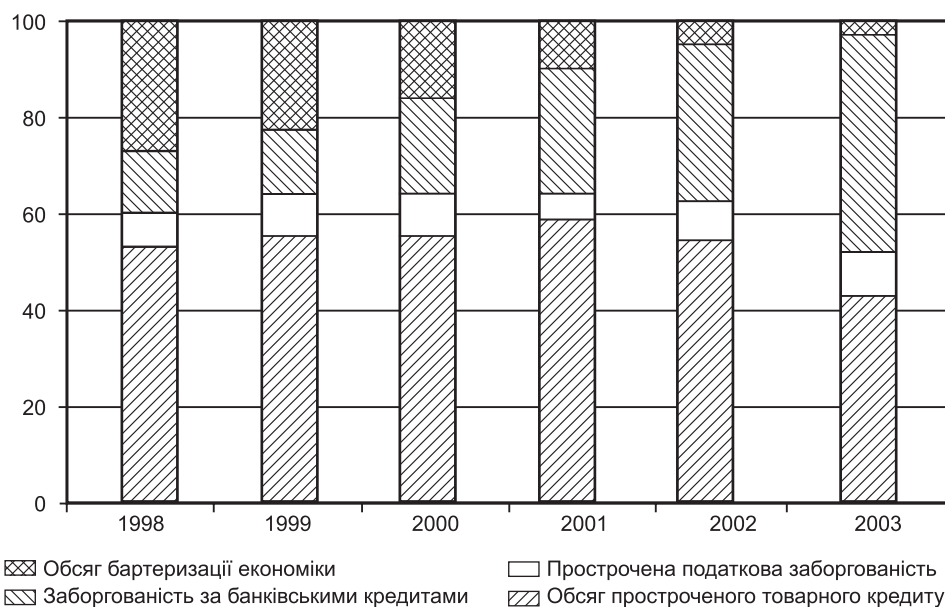

Рис. 2. Структура непрямих субсидій в Україні, %

Розраховано автором на основі даних таблиці.

в економіку країни (рис. 2). Однак, починаючи з 2002 р., з'явилася тенденція до зниження цього показника. Так, за період з 1998 по 2003 р. його величина зменшилася з 65 до 24 % ВВП країни¹⁶.

Іншим різновидом державного дотування, поширеним в Україні, є бартер. Наприкінці минулого століття бартер посідав друге місце серед усіх видів непрямих субсидій і був еквівалентним 34 % ВВП. Однак, починаючи з 2001 р., обсяги бартеризації вітчизняної економіки почали стрімко знижуватися, а наприкінці 2003 р. становили лише 2 % ВВП, або 5 % усіх непрямих дотацій у вітчизняну економіку (див. рис. 2).

Останнім часом значно поширився інший вид непрямих дотацій – неявні банківські кредити. Якщо наприкінці 90-х років минулого століття їхня величина не перевищувала 16 % ВВП, то у 2003 р. їхній обсяг становив 25 % ВВП, або 50 % усіх непрямих державних дотацій в економіку України.

Ще одним видом непрямого субсидіювання вітчизняної економіки є прострочена податкова заборгованість, яка проте залишається незмінною і коливається в межах 5–8 % ВВП (див. рис. 2).

Таким чином, динаміка державних дотацій в Україні свідчить про надзвичайну важливість непрямих субсидій для економічної активності у державі та для формування бюджетної політики країни. Значні обсяги неявних дотацій в економіку означають щорічне недоотримання бюджетом сум, еквівалентних щонайменше 50 % ВВП країни. При цьому основний спектр пілг стосується банківських позик та реструктуризації й списання простроченого товарного кредиту у той час, як обсяги бартерних операцій та податкової заборгованості поступово зменшуються.

Окрім того, спостерігається певна циклічність урядового субсидіювання економіки. Наприклад, повторювані заходи уряду щодо мінімізації товарного кредиту та простроченої податкової заборгованості призводять до падіння обсягів цієї заборгованості лише на термін 1,5–2 роки. Це означає, що систематичність списання заборгованості підприємств впливає на очікування компаній. Причому ймовірність списання заборгованості для кожного з боржників прямо залежить від величини його боргу. За таких умов послаблюється фінансова дисципліна, оскільки економічні агенти спрямовують свої зусилля не на підвищення конкурентоспроможності, а на лобювання уряду; однак прибутки, згенеровані підприємствами, перерозподіляються на налагодження зв'язків з урядовцями, а не на погашення своїх боргів.

У той же час уряд здатен мінімізувати фінансові зловживання у країні. Приміром, після введення оподаткування бартеру, використання цього виду розрахунків впало з 34 до 2 % ВВП. Це означає, що відмова уряду від патерналізму сприяє підвищенню ефективності функціонування вітчизняних компаній.

Серед галузей, які отримують найбільше прямих і непрямих державних субсидій, лідируючі позиції посідають транспорт та зв'язок, сільське господарство, енергетичний сектор, паливна промисловість, чорна металургія та машинобудування¹⁷. Аналіз динаміки виробленої продукції та наданих послуг, здійснюваних цими секторами, свідчать, що, починаючи з 2000 р., майже всі вони збільшували обсяги виробництва. До речі, індекс зростання виробництва для сільського господарства у 2002 р. становив 3,6 % щодо попереднього року, для транспорту – 4,3, для електроенергетики – 1,1, для

чорної металургії – 3,9, а для машинобудування та паливної промисловості – 11,3 та 25,5 % відповідно¹⁸. Нарощування обсягів виробництва свідчить про задовільний фінансовий стан підприємств та наявність вільних коштів, що спрямовуються на розширення виробництва. Тому, якщо у 90-х роках минулого століття можна було говорити про надання державної підтримки саме збитковим галузям, то останнім часом постає питання про доцільність подальшого дотування державою цих секторів.

У той же час для аналізу доцільності політики державного субсидювання слід з'ясувати, чи зростання виробництва дотованих секторів економіки спричинене отриманням державних субсидій чи, навпаки, збільшення прибутків, пов'язаних з розширенням виробництва, спрямовується на лобювання уряду з метою одержання чергового траншу державних субсидій. Відповідь на це питання має принциповий характер, оскільки у першому випадку йдеться про позитивний вплив державних субсидій на конкурентоспроможність вітчизняної продукції, а в другому випадку надання державних дотацій пов'язане з лобюванням уряду та хабарництвом. Причому за таких умов державна допомога надається прибутковим підприємствам та сприяє посиленню їхніх монопольних позицій на певних сегментах ринку.

Згідно з результатами проведеного дослідження використання в Україні такого інструменту економічної політики, як державні субсидії потребує зваженості й всебічного аналізу. З одного боку, певне урядове втручання є виправданим й обумовленим недосконалістю вітчизняного ринку, типовим для країни з перехідною економікою. З другого, – види та обсяги урядової підтримки вітчизняних підприємств не можуть бути сталими. На думку автора, необхідно встановити чіткі критерії надання державних дотацій, дотримання яких сприяло б підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної продукції, оскільки надання усталених обсягів державних субсидій традиційному колу економічних агентів може призвести до падіння фінансової дисципліни, розповсюдження хабарництва у державі та посилення монопольних позицій привілейованих підприємств.

¹ Послання Президента України до Верховної Ради України “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки” // <http://alpha.rada.kiev.ua/laws/pravo/all/0001100-02/2002.htm>. – 2003. – 30 квітня. – Ст. 15.

² Porter G. Natural Resources Subsidies, Trade and Environment: The Cases of Forests and Fisheries // Center for International Environment Law. – 1997. – P. 19.

³ Легейда Н. Непрямі субсидії в Україні: оцінка, тенденції та наслідки для економічної політики // Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. – 2001. – Жовтень. – С. 12.

⁴ Schaffer M. E. Do Firms in Transitional Economies Have Soft Budget Constraint? A Reconsideration of Concepts and Evidence // Journal of Comparative Economics. – 1998. – № 26. – P. 88.

⁵ Легейда Н. Непрямі субсидії в Україні: оцінка, тенденції та наслідки для економічної політики // Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. – 2001. – Жовтень. – С. 37.

⁶ Kornai J. The Socialist System: The Political Economy of Communism // Oxford: Clarendon, 1992. — P. 140.

⁷ Ibid. — P. 142.

⁸ Ibid. — P. 14.

⁹ Легейда Н. Непрямі субсидії в Україні: оцінка, тенденції та наслідки для економічної політики // Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. — 2001. — Жовтень. — С. 12.

¹⁰ Marin D., Kaufmann D., Gorochovsky B. Barter in Transitional Economies: Competing Explanations Confront Ukrainian Data // Working Paper #297. — 2000. — January.

¹¹ Легейда Н. Непрямі субсидії в Україні: оцінка, тенденції та наслідки для економічної політики // Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. — 2001. — Жовтень. — С. 23.

¹² Kornai J. The Soft Budget Constraint // Kyklos. — 1986. — № 39. — P. 9.

¹³ Ibid. — P. 11.

¹⁴ Cullis J., Jones P. Public Finance and Public Choice. — N.Y.: Oxford University Press, 1998. — P. 93.

¹⁵ Swann D. The Retreat of the State // London: Harvester Wheatsheaf, 1992. — P. 71.

¹⁶ Легейда Н. Непрямі субсидії в Україні: оцінка, тенденції та наслідки для економічної політики // Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. — 2001. — Жовтень. — С. 37.

¹⁷ Там само. — С. 28.

¹⁸ Статистика // Економіст. — 2003. — № 6. — С. 79.